

Ս Ա Ն Դ Ո Ւ Խ Տ

(Շար. տես էջ 289)

Վկայաբանութեան այս վերլուծութեան մէջ որոշ կ'երեւի որ կայ մեծ մաս մը քրիստոնէական աստրական կեանքէ։ Ամբողջ գործը արդէն ուրիշ բան պիտի չըլլար, բայց եթէ քրիստոնէութեան պատմութիւնը Հայոց ցով, Բայց այն անձնաւորութիւնը, թաղէոս առաքեալը, որու մէջ կը կեդրոնանայ սոյն գրուածքին բոլոր քրիստոնէական մասը, արդէն խնդրի նիւթ է։ Ես նկատի չեմ առնիր այս անձը ընդհանրապէս. այլ զինք կը նկատեմ պարզապէս իբր առաքեալ մը Հայոց, որ անվիճելի փաստերու վրայ հաստատուած չէ։ Եւ կը հասկնուի թէ այս անձը մէջտեղէն վերցնելով, որքան արժէք կը մընայ այն բոլորին ինչ որ սոյն գրուածքին մէջ կը պատկանի հայկական քրիստոնէութեան։

Թաղէոսի յԱրեւելս քարոզելուն աւանդութեան իբր հնագոյն աղբիւրը պիտի ըլլայ Լաբուրնեայի Աբգարեմ թուղթն։ Բայց այս պատմութիւնը, ասորեբէն լեզուով ու ծագմամբ, ուսկէ յետագայ թարգմանութիւն մըն է միայն հայերէնը, մեծ տարբերութիւններ ունի իր ասորի բնագրին և հայ խմբագրութեան մէջ։ Որովհետեւ մինչ հայ խմբագրութիւնը թաղէոսի համար, Եղեսիոյ մէջ իր առաքելութիւնը կատարելէ վերջ, կը գրէ «մեկնիլ նմա յեղեսիոյ և երթալ յԱրեւելս», ասորին «մեկնիլ ի կենսա աշխարհիս» կ'ըսէ¹։

Ինչպէս համաձայնեցնել այս երկու հասկացողութիւնները, նկատելով մանաւանդ որ Աբգարու թուղթին մէջ թաղէոսի

կը տրուին նաև աշակերտներ՝ որոնք իր անուամբը, ասորական ձևով, Աղդէ կը կոչուին, ինչ որ կրնայ շփոթութեանց պատճառ եղած ըլլալ։ Համառոտ՝ հաշուի առնելով հանդերձ քրիստոնէական տուեալները այս գրուածքին մէջ՝ չենք կրնար անոնց տալ այն բարձր նշանակութիւնը՝ զոր գործն ինքնին կը ձգտի ունենալ։ Մենք զայն աւելի դրական հիմերու վրայ պիտի զեռնդենք։

Երկրորդ կարևոր անձը, որ մեզի կը տրուի սոյն գրուածքին մէջ, Սանատրուկն է։ Նա կը նկարագրուի իբր թագաւոր Հայոց և իբր հայր Սանդուխտի։

Սանատրուկ անուան շուրջ շարք մը տեղեկութիւններ կան հին մատենագրութեան մէջ, զորս պէտք է ցննութեամբ ընդունիլ։

Անունը, Սանատրուկ, միշտ այս ձևով չի ներկայանար հին մատենագրաց ցով։ Լուկիանոս կը գրէ Սիևատրուկ², Փղեզոն, յիշատակուած Փոտէ³, կը գրէ Սիևատրուկ, Ապպիանոս կը կոչէ Սիևտրիկոս⁴. մինչ Դիոն Կասարիոս⁵, Սուդաս և Մաղաղ անտիոքացի զայն կ'անուանեն Սանատրուկ։ Բնաւ տարակոյս չկայ թէ այն ձևերը որ տարբեր են Սանատրուկ ձևէն, պարզապէս այս պատմութիւնը, ասորեբէն լեզուով մէջ պէտք է փնտռել այս անուան յուն ստուգաբանական ծագումը։ Վերապահում մը կ'ընեմ միայն առաջին վանկին համար, Սան, որ կրնայ Սիև ալ հնչուած ըլլալ։

Արդ Սանատրուկ ինչպէս կը տեսնուի ձևէն, բարդ բառ մըն է և միայն հայերէնով կը մեկնուի։ Եթէ բարդութեան յատուկ ա յօգակապը մէջտեղէն վերցնենք, մեզի կը մնան բառին իբր երկու մասեր Սան և տրուկ։ Այս յետինին մէջ կրնանք դարձեալ նշմարել ածանց մը ունի նուազական փաղաքշական և տր որ ի հարկէ

1. Հմմտ. Լաբուրնեայ, Թուղթ Աբգարու, Վէնետիկ 1868 էջ ԺԻ.

2. Երկայնակեցութեան վրայ, տես հրատ. Eugène Talbot, Պարիզ, 1857 հտ. Բ. էջ 323.

3. Գիրք 97.

4. Միհրդատ. պատեիրագմ.

5. Գիոն Կաս. գիրք 75 հրատ. Համպուրկ, Ռայմարէ, էջ 1297.

տուր արմատէն է և կազմութիւն մը որ լաւ կը յիշեցնէ յետագայ խաչատուր մը, աստուածատուր մը, տիրատուր մը, որոնցմէ անկարելի չէ ունենալ նուազական փառաքականներ խաչատուր, աստուածատուր, ևն։ Որոշ կը տեսնուի որ Ստեփանոս իբր անուն՝ ոչ միայն ըստ իր իմաստին, այլ նաև ըստ ձայնարանական կազմութեան ամենէն աւելի հայերէնով կը մեկնուի։

Սանատուրկ անունն ծագումը աստիճանաբար ուշադրութեան առած է¹ Խորենացի, ահա թէ ինչ ոճով. «Բայց թէ ընդէր Սանատուրկ կոչեցաւ, ասելի է և Քանգի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Արգարու Օղէ, պատահէ բոյ ի լերինս կորդուաց. ցրուեաց զամենեանս մերիկ, մինչ ոչ գիտելով ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ։ Իսկ դայեկին նորա Սանոտայ, քեռ Բիրատայ բազրատունւոյ, կնոջ Խորենայ արծուհւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստանաց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն գերիս տիւս և գերիս գիշերս։ Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն։ Բայց որչափ եղաք վերահասու, այսպէս է. չուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լիա՞, պատահեաց մանկանն և դայեկին։ Արդ կոչեցաւ Սանատուրկ, ի դայեկն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ»։

Ի հարկէ բնաւ արժէք չունի այս մեկնութիւնը՝ բոլորովին ինքնահնար ու սգիտական. հայերէնի ձայնարանական օրէնքները երբէք չեն ներքի որ Սանոտէ Սանատուրկ յառաջ զայ։ Բայց Խորենացւոյ ջանքը այսչափ միայն կը ցուցնէ թէ այս անունն մէջ կրնանք ստուգաբանութիւն մը փնտռել։ Արդ ես կը կարծեմ թէ Սա-

նատուրկ յառաջ կու գայ Սան անունէ մը, իբր՝ տուրք Սանի։ Աստուած մըն է այս Սանը՝ որուն կը նուիրէին հինքը իրենց զաւակները, թէ ուրիշ նուիրական բան մը։ Այս պարագային մէջ, Սանատուրկ այնպէս կազմուած է ինչպէս Աստուածատուր, Տիրատուր, Խաչատուր։ Սան՝ իբր աստուած մը հայ պանթէոնին մէջ, առանձինն քըն-նութեան արժանի է։ Սակարայեցուց զընդին թարգմանիչը՝ կորիւն, երբ կը գրէ գ. Մակ. Գ. 4. «Իսկ որ զանթիւ զօրս ... Սանատուրկ արքայի ասորեստանեայց սատակեցեր» փոխանակ գրելու Սինեքթիմ, մտածել է թերեւս Սինեքթիմ՝ Սանատուրկ անունն ըլլալ՝ իբր տուրք մը Սին ասործոյն։ Բայց անունը, Սանատուրկ, բուն հայկական անուն մըն է։

Ոչ ազգային պատմիչները՝ որ կը յիշեն Սանատուրկը, զայն միշտ հայ թագաւոր մը կը չեն համարիր։ Լուկիանոս զայն է՝ անունն «Թագաւոր Պարթեւաց, որ ութսուն տարեկան էր արդէն երբ Սկաւրակ Սկիւթացիներ զինք իր հայրենիքը դարձուցին, ուր և գահ ելաւ։ Անկէ վերջ եօթ տարի ալ թագաւորեց»։ Փղեգոն և Ապպիանոս զայն կը ճանչնան միայն իբր հայր Պարթեւաց Հրահատ թագաւորին։ Այս պարթեւ Սանատուրկը պիտի ըլլայ Արշակ ԺԱ. որուն կը յաջորդէ իր որդին Հրահատ, 70ին Քրիստոսէ յառաջ. և եթէ ճիշդ համարենք Լուկիանոսի տուած տեղեկութիւնը թէ գահ ելած միջոցը արդէն 80 տարեկան էր և թէ 7 տարի թագաւորած է անկէ վերջ, այն ատեն այս Արշակ ԺԱ Սանատուրկ ըսուածը թագաւորած կ'երեւի 77-70, որ տարին ալ մեռած է 87 տարեկան։ Լուկիանոսի խօսքերէն կը հասկըցուի նաև թէ Արշակ ԺԱ. արքայութեան կամ փախած է հայրենիքէն ուր կը դառնայ վերջապէս Սակարակ Սկիւթացիներու օգնութեամբը։ Այս Սանատուրկ Արշակէն դրամներ ալ հասած են մեզի զօրն այսպէս կը ստորագրէ Հ. Յ. Տ. Աղեքսանդր Պետրովիչ ասպետին արշակունի դրամներուն ժողովածոյքը ցուցակագրած ու մեկնաբանած միջոց. «Արշակ ԺԱ. Սանա-

1. Խորեն. պատմ. Բ. 36.

2. Այսպէս տպագրիր. կարելի չէ՞ կարդալ նաև ելեալ.

3. Երկայնակեց. վրայ, տես վերը։

4. Հմմտ. Հանդէս Ամս. 1904 էջ 339-40.

տրոպի, 77-70 Ն. Ք. 12 կտոր, որոնց երկուքն երկդրամեան, չորսն՝ դրամ, հատ մը՝ երեքըւումայ, և հինգ՝ պղինձ: Չորեքդրամեանց (թ. 1-2) առաջակողմը Սանատրուկ արքային պատկերը՝ սրածայր մօլորօք, գլուխը սաղաւարտ, որուն զարդերն են՝ աստղ և երեք կարգ գոհար, և ապարօշ, ականջն՝ օղ, վիզը՝ մանեակ, կուրծքը՝ լանջապանակ: Յետակողմն՝ Արշակ Ա բարձր թիկնազահի վրայ՝ աղեղնաւոր. արձանագիրն է՝ βασιλεως μεγαλου Αρσακους αυτοκρατορος φιλοπατορος επιφανους φιλελληγος («արքայի մեծի Արշակայ ինքեակայի Հայրապետի Նշանաւորի Հեղինակութի»)։ մենագիր՝ Α և ΔΙ. կշիռն՝ 15. 55 և 16. 24 գրամ, շատ ցանցաւ: Ճիշդ նոյն տպով և նոյն արձանագրով են դրամները (թ. 3-6) միայն թ. 5-6 սաղաւարտի կողմնակի զարդ ունին երեքբաժնեան տեւրեւան մը և չորս կարգ գոհար: կշիռ՝ 3. 81 - 4. 11 գր.: Երեքըւումային ալ (թ. 7.) սաղաւարտի զարդը թ. 3 դրամի համաձայն, արձանագիրն անընթեռնի. կշիռն՝ 1. 59 գր.: շատ ցանցաւ: Պղինձներուն (թ. 8-12) յետակողման պատկերը մի և ձիու գլուխ, թ. 12՝ պատկանդարան: կշիռ՝ պէսպէս 2. 00 մինչև 4. 49 գր.:

Բնու առհաւանական բան մը չէ որ պարթեւ թագաւոր մըն ալ Սանատրուկ անունը կրէ. բայց այս գոտի հայկական ձևը տեսնել նաև պարթեւ պարսիկ թագաւորի մը անունան մէջ, զարմանալի է:

Դիտելի է որ թէ պարսիկ և թէ հայ պարթեւ թագաւորներու շարքին մէջ, ուր միշտ քանի մը հատ են Տրդատ, Հրահատ, Վաղարշ, մի անգամ միայն կը յիշուի Սանատրուկ:

Մաղադասի յիշած Սանատրուկը իբր պարթեւ թագաւոր մըն է, ճիշդ շուրջ այն ժամանակը՝ ուր կ'ապրէր հայ Սանատրուկ թագաւոր մը, քայքայ այս ժամանակները պարթեւ Սանատրուկ թագաւոր մը իրաւցնէ առհաւատալի է, շատ շատ կրնայ իշխան մ'ըլլալ:

Հուսկ Դիոն Կասիոս և Սուիդասն են

որ բուն հայ Սանատրուկ թագաւորի մը վրայ կը խօսին: Դիոնի կտորն հետեւեալն է. «Առ Վաղարշ, որդի Սանատրուկ, որ կանխաւ մատուցեալ էր ի պատերազմ ընդդէմ Սեւրոսի՝ և յառաջ քան զմտանելն ի կուր ինդրեաց և ընկալաւ հաշտութիւն խաղաղութեան, առաքեաց հրեշտակս և շնորհեցաւ նմա մի մասն Հայոց»։ Դիոնի այս հատակոտորին մէջ քար զայն թաղարկութեան եղած էր Սեւրոս անունան ինքիպալութիւնը: Չայս նոյնացնելով Սեւրոսի մաս Սեւրոս կայսեր հետ, Վալանդ՝ Սանատրուկը համարեցաւ ժամանակակից Կոմոդոս կայսեր (180-192): Սոյն կարծիքը շատ թեթեւ տարբերութեամբ կրկնեմ է նաև Գաթրճեան. «Յորժամ յետ Կոմոդոս կայսեր յարեան կացին կայսերը երեք, յորոց մի էր յարեւելս Պիսկենիոս Նիգեր (կամ Նիգրոս) և ի սա յարեցաւ արքայն Վաղարշ Դ. (191-208), նմին հակառակ Սանատրուկ արքայ Հայոց (որպէս թուի որդի Սոյեմայ) և ոչ ի մի ի նոցանէ միտեցաւ, թէպէտեւ առաքեաց ևս առ նա Նիգրոս խնդրել թիկունս օգնականութեան, մինչև զօրացաւ ի վերայ Նիգերայ Սեւրոս»։ Չեմ գիտեր ինչ հիման վրայ հաստատուած, Սանատրուկ Սոյեմոսի որդի կը համարուի. բայց Գաթրճեանի ըսած «և ոչ ի մի ի նոցանէ միտեցաւ» դիրքը, ծագած կ'երեւի դարձեալ Դիոնի մէկ կտորէն ուր խօսքը յառաջ տանելով խօսած է հայ թագաւորի մը վրայ, որ ի սկզբան ոչ մէկ կողմը կը բռնէ, ու յետոյ Հայոց մէկ մասին վրայ թագաւոր կ'ըլլայ: Չասիկայ յետոյ նենգութեամբ կը բռնէ Կարակալա կայսրը, կը նետէ բանտ ուր կը հիւանդանայ, կը մեռնի: Դիոն Կասիոս անուն մը չնշանակեր այն թագաւորին, որուն վրայ այս դէպքերը կը պատմէ: Իր հրատարակիչ մը, Սամուէլ Ռայմար, ծանօթութեան մը մէջ կարծիքը յայտնած է թէ այս անանուն

1. Հմմտ. Հանդէս Ամս. 1906 էջ 33.

2. Հմմտ. Զամբան. պատմ. հտ Ա. 596.

Թագաւորը Սանատրուկին ըլլայ, ուսկէ ծագած կ'երեւի Գաթրոնեանի « և ոչ ի մի ի նոցանէ միտեցաւ » բացատրութիւնը . մինչ Վալլանդ՝ Վաղարշը համարած է, և հետեւաբար ըստ իրեն այս Թագաւորը կառակալլայէ բանտարկուած ու բանտի մէջ մեռած է :

Բայց Դիոն Կասիոսի խօսքին լաւ հասկացողութիւն մը՝ բոլոր այս անհիմն շէնքերը վեր վար կ'ընէ ու Սանատրուկը իր բուն տեղւոյն մէջ կը գետեղէ :

Անուանի գիտնականն Մարքուարտ, որ Սանատրուկի ժամանակի մասին, ի սկզբան՝ յիշուած կարծիքէն էր, ստուգելով յետոյ որ Դիոն Կասիոսի հատակոտորը կը պատկանէր Տրայանոսի ժամանակ եղած պարթեւական պատերազմին, և ոչ Սեպտիմիոս Սեւերոսի, շատ իրաւամբ Սանատրուկի ժամանակը տեղափոխեց երկրորդ դարուն սկիզբները, նկատելով որ յիշուած Սեւերոսը ոչ թէ կայսրն է, այլ լոկ զօրավար մը : Ու զայն գետեղեց հաւանական կարծիքով մը Աշխաղարն յառաջ . յամենայն ղէպս 75-110 թուականներուն մէջտեղ :

Հոս է որ Սանատրուկի անուան հետ կապուած քրիստոնէական յիշատակները մեծ արժէք մ'ունին սոյն Թագաւորին թուականը ճշդելու համար : Անոնք զինք առ հասարակ կը ներկայացնեն իբր թաղէոսի ժամանակից մը, առաքելապաշտ մը, ինչ որ իրեն նկարագրական տրիպոսն մըն է : Այս աւանդութիւն գրողները ենթադրած են արդէն որ Սանատրուկ Քրիստոսի առաջին դարուն ըլլալու է, գէթ զայն չենք կրնար իշնցնել 115 տարեթիւէն վար, ժամանակ մը ուր ոչ մէկ արգելք չկայ որ Եղեսիայի երէց մը Հայոց մէջ քարոզած չըլլայ :

Սանատրուկ այսպէս իր բուն տեղը փոխադրած միջոց, հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ Մարքուարտ, որ այս ըրջանի պատմութեան շատ կէտեր լուսաբանելու կը զօրէ . « Յամենայն ղէպս հիմայ պայծառ կ'ըմբռնենք թէ Հայոց Թագաւորութիւնը Ներոնի օրերէն սկսեալ՝ արշաւունքի եղիւրդական ցօի մը կրտսերին ի-

րաւունքը չէր այն իմաստով, իբր թէ Թագաւորութիւնը Տրդատայ գծին մէջ ժառանգական ըլլար — ապա թէ ոչ՝ Սանատրուկի անմիջնորդապէս պիտի յաջորդէր իւր Վաղարշ որդին և ոչ թէ Պարթեւաց Բակուր արքային մէկ որդին —, այլ հարկ էր որ ի Հայս Թագաւորական գահը դատարկանալուն՝ ամէն անգամ հոռմէական պետութեան ներկայացնէր արքայից արքան մէկ կամ աւելի յարմար ընտրելիներ » :

Ամբողջացնելու համար այն բոլոր կարեւորը, ինչ որ աղբիւս մը կրնայ ունենալ Սանատրուկի հետ, հուսկ պէտք եմ յիշել ուրիշ Սանատրուկ մը, որուն վրայ կը խօսի Խորենացի (Պատմ. Գ. 3 էն), և որ այնքան գէշ կերպով կը յարմարի այս պատմչէն գետեղուած տեղւոյն մէջ :

Արդ Խորենացի կ'ըսէ թէ « զործակալը կողմանցն հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին որ կոչէր Փայտակարան » կը խնդրեն քրիստոնէայ Տրդատէն եպիսկոպոս մը, որ « տայ նոցա եպիսկոպոս զամնուկն Գրիգորիս, գերէց որդին Վրթանայ » և կը զրկէ « հանդերձ Սանատրուկառմամբ յիւրմէ ազգէն արշակունեաց » : Այս Սանատրուկը երբ կը լսէ Տրդատի մահը, դաւով սպաննել կու տայ Գրիգորիսը և « թագ կապեալ ինքեան », ունի զքաղաքն Փայտակարան . զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումն Հայոց » : Հայք իբր վտանգը հեռացնելու համար կը դիմեն կոստանդ կայսեր որ կը զրկէ « զԱնտիոքոս, յարգարիչ իւրոյ պաղատանն, զօրու ծանու » : Անտիոքոս գալով հայ և յոյն բանակով միահամուռ կը դիմէ Սանատրուկի վրայ որ « պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան, ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի հանդերձ Աղուանից նախարարօքն » :

Այսպէս կը վերջանան Խորենացոյ տեղեկութիւններն այս Սանատրուկին վրայ որ պիտի ըլլայ իբր ուրիշ սուշուրիւն մը Բուզանդի Գ. զպր. 6. և 7. զլուխներուն : Բայց երկուքին պատմածներուն մէջ կարեւոր տարբերութիւններ կան որոնք ոչ

դիտուեցանոր և ոչ ալ պատահական կրնան ըլլալ: Այսպէս Բիւզանդի ըով թագաւորին անունը Սանեսան է և ոչ թէ Սանատրուկ: Նա արդէն Մագղթաց թագաւորն է և արշակունի և ոչ թէ Տրդատ կը դրկէ Գրիգորիսի հետ: Յետոյ Սանէսան ինք կ'արշաւէ Հայաստան և կ'իյնայ պատեւրազմի դաշտին վրայ, և ոչ թէ իրեն վրայ կ'արշաւեն և ինք Պարսից թագաւորին կ'ապաւինի:

Այս տարբերութիւնները, ըստ իս, անկէ ծագած են որ խորհնացի տարրեր անձի վրայ կը խօսի և տարրեր աղբիւր ունի դիմացը, հաւանօրէն Գողթան երգերը, ուրոնց յաճախ ինք այնպէս անտեղի փոխադրութիւններ կ'ընէ: Կը կարծեմ ուստի որ Տրդատ երրորդի ժամանակ յիշուած մը Յայ Սանատրուկը, ուրիշ ոչ ոք է, բայց եթէ Տիրիթի յաջորդող Սանատրուկը՝ որ երկայն ատեն հեռացուած՝ վերջապէս կը կը յաջողի «գօրութեամբ օտար ազգաց բուրուռն տիրել Հայոց»:

Սանատրուկ, կ'երեւի, հայ պարթեւ թագաւորներու կարգին մէջ, ոչ նուազ նշանակութիւն ունեցեր է, քան Տիրիթը: Նկարագիրը՝ զոր թողուցեր է մեզի Սուրբ Դան՝ սովորական թագաւորի մը չէ: «Սանատրուկ Հայոց թագաւորը թէպէտեւ մարմնով միջհասարակ էր, այլ ունէր մեծ հոգի մը ամէն բանի մէջ, զգոն էր և փոյթեռանդն արդարութեան. կերակրեղէններու մէջ պարկեշտ եւ չափաւոր, ինչպէս հելլէն և հռոմայեցի դիւցազնագոյններէն մէկը»:

Սանատրուկի քանի մը յիշատակներ՝ որոնց մասին կ'ականարէք Բուզանդ, չեն թուիր արել այս նկարագիրը: Այսպէս նա շինել կու տայ քաղաք մը Ճապաղջուրի և Բալուի սահմաններուն մէջ տեղ, Մծուրը ըսուած տեղը, ինչ որ թոյլ տուած է խորհնացիին համարելու թէ Սանատրուկ վերադառնալէ ետք Մծուրը: Բուզանդ այս քաղաքին վրայ այն ոճով կը խօսի իբր թէ այն Հայոց մէջ ալ յայտնի չըլլար ու վաղուց աւերակ դարձած ու մոռցուած ըլլայ: Սոյն զիրքի վրայ շի-

նուած այս քաղաքը պատերազմական նշանակութիւն մը ունեցած պիտի ըլլայ դատելով նոյն իսկ միայն Բուզանդի թողած նկարագիրէն. «Ի հովիտն թանձրախուռն անտառին, ի գետախառնունն երկուց գետոցն (Մեղրագետ և Մուրատ գետ Ս. Կարապետէն քանի մը ժամ վար դէպ ի ճապաղջուր) ի թաւուտ խարձիցն մամխացն, որ ի տեղուշն ի հնոցն իմն շինած քաղաք՝ զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղուշն Մծուրը կոչի»:

Երկրորդ անգամ յիշատակութիւն կ'ընէ Սանատրուկի գերեզմանին, որ կը գտնուէր Կարանաղեաց Անի բերդին մէջ, ինչպէս ուրիշ շատ արշակունի թագաւորներուն: Պատմիչը զայն նկարագրած է, իր իսկ բառերով «անհեղեղ, սկայագործ, հաստաշինած, ճարտարագործ»:

Թերեւս չափաւորեցուած՝ մատենագրի մը քով՝ որուն բնաւ անսովոր չեն անյուր բաները, բայց ստոյգ է թէ Շապուհի կատաղի բանակը որ նոյն բերդին մէջ գտնուող բոլոր արշակունի թագաւորներուն գերեզմանները քայաւ ու ոսկները գերեց, ոչինչ կըցաւ ընել Սանատրուկի գերեզմանին:

Այս յիշատակներէն կ'երեւի որ նա աշխարհաշէն ու մեծագործ թագաւոր մը եղած է: Մեծ փոյթ ունէր ճանապարհներու մասին և այս բանիս համար մասնաւոր պաշտօնէութիւն մը հաստատած էր: Հաւասար փոյթ մը կը ցուցնէ աստուածներու պաշտամունքին և մեծ հաւատք ունէր որ Արամազդայ և Անահիտի հովանաւորութեան տակ երկիրը պիտի ոգևորուէր ու զարգանար: Հուսկ առաջին թագաւորն է ազգային պատմութեան մէջ, որուն քրիստոնեաներ հալածող հռոմայեցի կայսեր մը նկարագիրը կը տրուի:

Այս տեսակէտով առանձին ուշադրութեան արժանի է:

Ո՛րն եղած է քրիստոնէութեան ընթացքը Հայաստանի մէջ: Կրնա՞ր նա ունե-

1. Բուզ. Դ. 14.

2. Բուզ. Դ. 24.

նալ 75—110ին ոյժ մը, ինչպէս էր հոռ-
մէական կայսերութեան արեւմտեան նա-
հանգնեցումն մէջ, հալածանք մը զրգոելու
աստիճան:

Անհաւանական չէ որ Աւետարանը կա-
նուխէն լսուած ըլլայ Հայաստանի մէջ,
բայց տարբեր ճանապարհով ու աստիճա-
նով. մէկը յունահռոմէական ազդեցութեան
տակ և յունարէն լեզուով, միւսը ասորա-
կան ազդեցութեան տակ և ասորերէն լե-
զուով: Յունահռոմէական առաքելութիւնը
ի սկզբան մեծ յաջողութիւններ գտած չե-
րեւիր, ինչ որ վերջէն պիտի ունենար: Կը
համարիմ թէ այս առաքելութեան առաջին
տեւական հոսանքներն եղան այն գործաւոր-
ներու մէջ, զորս Տիրիթ Հոռմէն հետը բե-
րաւ կործանուած Արտաշատը շինելու հա-
մար: Նկատելու է որ այս բանուորները
Տիրիթի կը տրուէին ժամանակ մը ուր աղ-
քատ դասակարգին մէջ քրիստոնէութիւնը
շատ ծաւալած էր Հոռմ և Ներոնի հալա-
ծանաց տարիներն էին: Ոսկեանց և Սու-
քիասանց վերին աստիճանի այլալիւծ վը-
կայարանութեանց մէջ ալ, ուր յոյն և
հռոմէական անուններ բազմաթիւ են, կա-
րելի ըլլայ թերեւս անոնց հետք մը նըշ-
մարել: Գիտելի է նաև որ այս վկայարա-
նութեանց հեղինակը զասոնք դրած է Աւ-
տաշէսի ժամանակ, որ ազգային պատմա-
կան հին զաղափարներուն մէջ ընդհան-
րապէս Տիրիթի տեղը կը բռնէ:

Ասորական առաքելութիւնը, ընդհակա-
ռակն, տեւական ու զարգացող եղած է.
և ինքն է որ ազգային պատմութեան մէջ
քրիստոնէութեան սկզբնաւորութիւնը կազ-
մած է: Պատմական տեսակէտով ոչ մէկ
կարեւորութիւն չունի թաղէսի Հայոց քա-
րոզելը: Բայց ճիշդ էր ցուցնէ քրիստո-
նէութեան տարածման հոսանքը որ շատ
բնական կերպով կրնար Միջագետքէն անց-
նիլ Հայաստան, հետեւելով պարզապէս Ե-
փրատի հովտի ճանապարհին: Ու բնաւ
անհաւանական չէ որ Ա. դարու վերջերը

կամ Բ.ի առաջին քառորդին քրիստոնեայ
այնքան հասարակութիւն մ'ըլլար որ կա-
րենար հաւասարակշռութեան վրայ ազդել:
Արդէն 248—265 կը յիշուի Հայաստանի
մէջ Միբուսի անուն եպիսկոպոս մը, յա-
րաբերութեան մէջ Գիորնիսիոս Աղեքսան-
դրիոյ հայրապետին հետ: Ասիկայ յան-
կարծոյն կազմուած թեմ մը չէր, գէթ
պէտք ենք տարիններու երկայն շարք մը
ենթադրել: Այս պարագային հալածանք
մը ուրիշ բան պիտի չըլլար, բայց եթէ
բնական ու վարակող շարունակութիւն մը
հռոմէական ազդեցութեան դաշնակից ու
աւատ երկրի մը մէջ:

Գրիստոնէութեան այս առաջին ծաղ-
կածութեան ժամանակ ինչ դեր կրնայ ու-
նեցած ըլլալ Սանդուխտ, որ վկայարա-
նութեան ամենէն զխաւոր ու շահեկան
անձերէն մէկն է: Բնաւ անտեղի չէ որ
արքունեաց մէջ ալ քրիստոնեաներ զբա-
նուէին: Նոր խօսքը վաղուց իր եկամուտ-
ներն ունէր ամէն դասակարգերու մէջ:
Բայց Սանդուխտի նկատմամբ ինչ աստի-
ճան պատմական տեղեկութիւն կայ այս
զրուածքին մէջ, ձիշդն ըսելու համար
միայն իր անունը կայ՝ Սանդուխտ, որ կը
ցուցնէ թէ կրնայ աղերս մ'ունեցած ըլ-
լալ նոյն ընտանիքին հետ, ուսկէ էր Սա-
նատրուկ: Իր անունը դուխտ (= դուստր)
վերջաւորութիւնը բաւական չէ հաստա-
տելու թէ նա Սանատրուկի դուստրն ըլ-
լայ: Կրնայ շատ լաւ ալ նշանակել թէ
նա՝ աղջիկ մըն էր նուիրուած Սանի կամ
նոյն իսկ դուստրը այս Աստուծոյ:

Սանդուխտ աւելի միթային դէմք մըն է
քան նոյն իսկ Հռիփսիմէ: Հայաստանի
քրիստոնէական երկու առաքելութիւններն
ալ, ասորականը և յունականը, կանուխէն
ունեցար են իրենց սրբուհիները, մութ ծա-
գումով:

Հ. Ն. ԱՆԻՐԻԿԵԱՆ

